BİBLİYOGRAFYA :

Nerşahî, *Târîḫ-i Buḫârâ* (nşr. ve trc. Emîn Abdülmecîd Bedevî – Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire 1965, s. 145; Gerdîzî, *Zeynü'l-aḫbâr* (nşr. Muhammed Nâzım), London 1928, s. 53-54; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakī, *Târîḫ* (nşr. W. H. Morley), Kalküta 1862, s. 234; Beyhakī, *Târîh* (Hüseynî), s. 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 95, 98-100; Markov, *Inventarniy Katalog musulmanskih monet imperatorskago ermitaja*, Petersburg 1896-1904, s. 198, nr. 1; Zambaur, *Manuel*, s. 206; R. N. Frye, "The Samanids", *CHIr.*, IV, 157; Barthold, *Türkistan*, s. 276-279; a.mlf., "Buğra-Han", *İA*, II, 760-761; Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler IV: Ebû Ali b. Ebü'l-Hasan Sîmcûrî", *TTK Belleten*, XLIX/195 (1986), s. 551-552; Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 254; C. E. Bosworth, "Ilek-khāns or Ḳarakhānids", *EI²* (İng.), III, 1113; a.mlf., "Boghrā Khan", *EIr.*, IV, 318-319.

 REŞAT GENÇ

HÂRÛN b. HAN

(هارون بن خان)

Hârûn b. Hân et-Türkî
(et-Türkmânî; ö. 463/1070-71)

Kuzey Suriye'deki Türk nüfuzunun ilk temsilcisi.

Karahanlı hükümdarlarından birinin, muhtemelen Tamgaç Han'ın oğlu olan Hârûn, babasına kızarak 1000 süvariyle Karluklar'ın yaşadığı Uç (Ûş) şehrinden ayrılıp Mâverâünnehir, Horasan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya geldi. Önce Diyarbekir yöresindeki Sugūr bölgesinde Bizans'a karşı akınlara girişti; bu arada Selçuklular'a tâbi Diyarbekir Mervânî Emirliği ile ilişki kurdu. Daha sonra yine Selçuklu tâbii Halep Mirdâsî Emîri Atıyye'nin daveti üzerine Halep'e gidip Hâzır semtinde konakladı ve emîri rakiplerine karşı takviye etti; arkasından ikisi birlikte Bizans'a karşı sefer düzenleyerek Kemnûn Kalesi'ni fethettiler. Seferden sonra Hârûn ve maiyetindeki Türkmenler Halep'te ikamete başladılar. Fakat çok geçmeden Atıyye'nin bir baskınıyla karşılaştılar (Safer 457 / Ocak 1065); bunun üzerine Hârûn adamlarını alıp el-Cezîre'ye doğru hareket etti; bu sırada Bizanslılar'ın ve bazı Arap kabilelerinin saldırısına uğramaları üzerine Sermin'e gitti. Burada Atıyye'ye karşı, rakibi olan yeğeni Emîr Mahmûd ile bir ittifak kurdu ve Mahmûd onun sayesinde amcasıyla yaptığı savaşı kazandı (11 Cemâziyelâhir 457/ 20 Mayıs 1065), ardından da Halep'i kuşattı. Yaklaşık üç buçuk ay süren kuşatmaya dayanamayan Atıyye, Türkmenler'i Halep'e sokmaması ve Azâz, Menbic, Rahbe gibi şehir ve kaleleri kendisine bırakması şartıyla Halep'i Mahmûd'a teslim etti (Ramazan 457/Ağustos 1065). Böylece Halep Mirdâsî Emirliği'ni ele geçiren Mahmûd, Hârûn'a da Maarretünnu'mân'ı iktâ olarak verdi. Buraya yerleşen Hârûn Arap halkına son derece iyi muamelede bulunmuş, adamlarına onlardan ücretini ödemeden hiçbir şey almamalarını emretmiş ve hatta hayvanlarını dahi parayla sulatmıştır.

Kısa bir süre sonra Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh, Mahmûd'dan Hârûn ve Türkmenler'i Halep'ten uzaklaştırmasını istedi; ancak Mahmûd bu güce sahip olmadığını söyleyerek emri yerine getirmedi. Bunun üzerine Müstansır, Bedr el-Cemâlî ve Emîr Atıyye'yi Mahmûd'u te'dib etmek üzere görevlendirdiyse de bir sonuç alınamadı. Bu hadiseden sonra Hârûn ve Emîr Mahmûd, Türkmen ve Arap kuvvetlerini birleştirip Bizans topraklarına gazâya başlayarak Artah ve İm kalelerini fethettiler (27 Şâban 460/1 Temmuz 1068); böylece Halep Bizans saldırılarına karşı takviye edilmiş oldu. Aynı yıl Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Anadolu'daki Selçuklu istilâ ve fetihlerini durdurmak, bu arada Kuzey Suriye'de kaybettiği kaleleri geri almak amacıyla ordusunun başında harekete geçti. Önce Kayseri ve Malatya taraflarında harekâtta bulunduktan sonra Kuzey Suriye'ye geldi ve özellikle Halep civarını yağma ve tahrip edip bir kısım kuvvetlerini burada bıraktı; arkasından da Umur Tekin adlı bir Türk emîrinin savunduğu stratejik öneme sahip Menbic Kalesi'ni zaptetti. Bu sırada Hârûn ve Emîr Mahmûd karşı harekâta geçerek Halep civarındaki Bizans kuvvetlerini bozguna uğratıp çekilmek zorunda bıraktılar. Bunu haber alan Romanos Diogenes Halep yakınlarında karargâh kurdu. Fakat Hârûn ve Mahmûd imparatorun karargâhına âni bir baskın yaptılar; vuku bulan şiddetli çarpışmada her iki taraf da ağır zayiat verdi. Bu sebeple Bizanslılar geri çekilen Türkmen ve Arap kuvvetlerini takibe cesaret edemedilerse de Artah ve İm kalelerini kolayca geri aldılar (462/1069-70).

Pek başarılı olmayan bu seferden dönüşte Hârûn'un Emîr Mahmûd'la arası açıldı ve kendini emniyette hissetmeyerek süvarileriyle birlikte ondan ayrılıp bu sırada Fâtımîler'e karşı Sûr şehrinde bağımsızlığını ilân eden kadı Aynüddevle Ebü'l-Hasan b. Ebû Ukayl'in yanına gitti. Ancak bir müddet sonra, Aynüddevle'yi cezalandırmakla görevlendirilerek Sûr'u kuşatan Bedr el-Cemâlî ile gizlice Aynüddevle'nin aleyhine iş birliğine girdi. Bunu duyan Aynüddevle onu, kendi adamlarından kandırdığı iki Türkmen vasıtasıyla öldürttü ve kesik başı Sûr sokaklarında dolaştırılıp halka teşhir edildi. Bunun üzerine bir kısım Türkmenler Bedr el-Cemâlî'nin, diğerleri de Aynüddevle'nin hizmetine girdiler.

BİBLİYOGRAFYA :

Azimî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler, h. 430-538 (trc. ve nşr. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 13; İbnü'l-Kalânisî, *Târîḫu Dımaşk* (Zekkâr), s. 155-156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 233-234; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 101, 122, 124, 132-133, 136, 143, 146; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-ḥaleb*, I, 294-296; II, 9, 10, 12; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 60; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 35-47; a.mlf., "Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Hanoğlu Harun", *TTK Belleten*, XLIII/170 (1979), s. 365-380; Suhayl Zakkar, *The Emirate of Aleppo: 1004-1094*, Beyrut 1391/1971, s. 166, 169, 196-198.

 ALİ SEVİM

HÂRÛNÜRREŞÎD

(هارون الرشيد)

Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd
b. Muhammed el-Mehdî-Billâh
b. Abdillâh el-Mansûr
(ö. 193/809)

Abbâsî halifesi (786-809).

Yaygın görüşe göre Muharrem 149'da (Şubat-Mart 766) veya 30 Zilhicce 145'te (20 Mart 763) Rey'de doğdu. Babası Halife Mehdî-Billâh, annesi Hayzürân bint Atâ olup Hz. Abbas'ın yedinci göbekten torunudur. Küçük yaştan itibaren sarayda iyi bir eğitim görerek büyüdü. Mürebbisi, muhtemelen oğlu Fazl ile sütkardeşi olmasından dolayı baba diye hitap ettiği İran asıllı Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî idi. Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'tan Kur'ân-ı Kerîm, Ali b. Hamza el-Kisâî'den nahiv ve fıkıh, Mufaddal ed-Dabbî'den edebiyat, İmam Mâlik'ten hadis ve fıkıh okudu. Ayrıca Basra'da Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin derslerine devam etti. Hocalarından on dört yaşına kadar düzenli bir şekilde ders alan Hârûnürreşîd daha sonra da ilimden kopmadı.

Hârûn genç bir delikanlı iken 163 (779-80) ve 165 (781-82) yıllarında Bizanslı-

lar'a karşı düzenlenen iki seferde Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Abdülmelik b. Sâlih, Îsâ b. Mûsâ ve Hasan b. Kahtabe gibi ünlü kumandan ve devlet adamlarının da yer aldığı orduyu sevk ve idare etti. Bu seferlerin sonunda Semâlû ve Dülûk dahil birçok kale ele geçirildi ve İstanbul Boğazı'nın doğu yakasındaki Khalkedon'a (Kadıköy) kadar varılıp Bizanslılar her yıl 90.000 dinar vergi vermek şartıyla barış yapmak zorunda bırakıldı. Bu başarıları üzerine 166'da (782-83) babası tarafından "Reşîd" lakabı verilerek kardeşi Mûsâ el-Hâdî'den sonra halife olmak kaydıyla veliaht tayin edildi. Mehdî-Billâh, daha sonra Mûsâ'nın yerine onu birinci veliaht yapmak istediyse de bu isteğini gerçekleştiremeden 169'da (785) öldü. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, babasının ölümünü ve kardeşi Mûsâ el-Hâdî'ye biat edildiğini bildiren mektuplar yazıp her tarafa göndererek devlet içinde bir karışıklık meydana gelmesini önledi. Bu sırada Mûsâ Cürcân'da ayaklanan isyancılarla savaşmaktaydı. Ancak Mûsâ el-Hâdî idareyi ele alınca kardeşi Hârûn'un yerine henüz bulûğa ermemiş olan oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etmek istedi; bunu kabul etmeyen Hârûn'u da hapse attırdı. Yahyâ el-Bermekî kendisini bundan vazgeçirmeye çalıştıysa da başaramadı. Fakat annesi Hayzürân tarafından zehirlendiği ileri sürülen Hâdî'nin hilâfeti kısa sürdü ve yerine resmî veliaht olan Hârûnürreşîd geçti (170/786). Hârûnürreşîd'in ilk icraatı, kâtibi ve mürebbisi Yahyâ el-Bermekî'yi geniş yetkilerle vezir tayin etmek oldu. Bununla birlikte devlet işlerinde annesine de danışılmasını istemiş ve böylece onu eski itibarlı günlerine tekrar kavuşturmuştur.

Hârûnürreşîd, İslâm devletiyle Bizans İmparatorluğu arasında müstahkem kalelerle takviye edilmiş bir sınır bölgesi oluşturmak istedi. Bu amaçla Mansûr devrinden itibaren çok büyüyen Cündikınnesrîn'i, merkezi Menbic olmak üzere Cündilavâsım veya kısaca Avâsım adıyla müstakil bir bölge haline getirdi. Bizanslılar'ın Tarsus'u ele geçirip burada bir kale inşa etmek istediklerini öğrenince 171'de (787-88) Herseme b. A'yen kumandasında bir ordu göndererek şehrin yeniden imarını ve tahkimini emretti; ertesi yıl da buraya yeni yerleşmeler oldu. Hârûnürreşîd, özellikle Bizans'la yapılan mücadelelerde ve sahillerin savunmasında büyük yararlıklar gösteren donanmanın güçlenmesine önem verdi. Nitekim güçlenen donanma 174 (790-91) yılında Kıbrıs ve Girit'i vurmuş ve Antalya açıklarında karşısına çıkan Bizans donanmasını mağlûp edip kumandanını esir almıştır.

Hârûnürreşîd, hilâfetinin başlarında daha önceki yıllardan intikal eden bazı iç meselelerle uğraşmak zorunda kaldı. Hâdî döneminde isyan eden Ali evlâdından Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali Fah Savaşı'nda öldürülürken (169/786) bu savaştan kurtulmayı başaran aynı aileden Yahyâ b. Abdullah Deylem'e, İdrîs b. Abdullah ise Kuzey Afrika'ya kaçmıştı. Hârûnürreşîd'in hilâfete geçince Ali evlâdına karşı aldığı tedbirler onları rahatsız etti ve Yahyâ b. Abdullah 176 (792-93) yılında ayaklandı (İbn Kesîr, X, 167-170). Çok sayıda insan kendisine katıldı; hatta bunlar arasında Taberistan dışındaki bölgelerden gelenler de vardı. Hârûn, Vezir Yahyâ el-Bermekî'nin oğlu Fazl'ı 50.000 askerle Deylem üzerine gönderdi. Fazl, Yahyâ b. Abdullah'ı isyandan vazgeçirdi ve Yahyâ bizzat halifenin el yazısı ve mührünü taşıyan bir emanla teslim olmayı kabul etti. Hârûnürreşîd onu kısa bir müddet hapiste tuttuktan sonra serbest bıraktı; ayrıca kendisine 100.000 dinar verdi.

Fah Savaşı'ndan sonra Kuzey Afrika'ya giden İdrîs b. Abdullah el-Mağribü'l-aksâ'ya yerleşti ve burada etrafına topladığı Berberîler'le devlete baş kaldırdı. Hârûnürreşîd, bölgenin uzak olması sebebiyle İdrîs'in üzerine ordu göndermek yerine onu, Abbâsîler'e isyan ederek kendisine sığınmış gibi görünen Süleyman b. Cerîr adlı adamına zehirletti. Ancak İdrîs'in ölümüyle Berberîler'in bağımsızlık istekleri sona ermedi; onun hamile câriyesinin doğum yapmasını beklediler ve doğan çocuğa babasının adını vererek İdrisîler Devleti'ni kurdular. Ayrıca İfrîkıye'de sık sık vali değiştirilmesi ve 177'de (793-94) tayin edilen Fazl b. Ravh el-Mühellebî'nin sert tutumu sebebiyle isyan çıktı ve Fazl isyancılarla yaptığı savaşta öldü; ancak Herseme b. A'yen'in valiliğe getirilmesiyle sükûnet sağlandı. Herseme'nin Filistin valiliğine nakledilmesi üzerine yerine getirilen Muhammed b. Mukâtil el-Akkî'nin kötü yönetimi halkı yeniden isyana yöneltti ve Akkî görevden alınarak hapsedildi; yerine de İbrâhim b. Ağleb et-Temîmî gönderildi (Belâzürî, s. 335). Çok geçmeden Hârûnürreşîd, yılda 40.000 dinar vergi vermek şartıyla İbrâhim b. Ağleb'e, valileri tayin etme yetkisini de elinde tutacak şekilde iktidarının babadan oğula geçmesi ayrıcalığını tanıdı. Böylece halifelik topraklarında iç işlerinde serbest bir hânedan kurulmuş oldu (bk. **AĞLEBÎLER**). Aslında halifenin takip ettiği bu siyaset, Berberîler'in Mısır yönünde bir saldırı yapmalarını engellemeyi amaçlamaktaydı.

Hârûnürreşîd zamanındaki iç olaylardan biri de 176'da (792-93) Havran'da Nizârî ve Yemânî kabileleri arasında meydana gelen çatışmadır. Hârûnürreşîd onlara karşı yumuşak bir siyaset takip ederek aralarını bulup barıştırdı. Ancak çatışma birkaç yıl sonra yeniden alevlendi. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, meselenin halli için Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî kumandasında bir ordu gönderdi ve Ca'fer halkın elindeki bütün savaş araçlarını toplayarak karışıklığı bastırmayı başardı (180/796). Hâricîler, 178'de (794-95) Velîd b. Tarîf eş-Şârî'nin başkanlığında isyan ederek el-Cezîre bölgesini idareleri altına aldılar. Birkaç defa üzerine gönderilen kuvvetleri yenen Velîd, nihayet devrin ünlü kumandanlarından Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî tarafından mağlûp edilerek öldürüldü (179/795). Hâricîler, aynı yıl içerisinde Kirman'da bu defa Hamza b. Abdullah eş-Şârî'nin liderliğinde baş kaldırdılar ve önce Herat'a, ardından Sîstan'a hâkim olarak otoritelerini Fars'a kadar yaydılar. Hârûnürreşîd bu isyanı bastıramamıştır. Onun hilâfetine kadar

Hârûnürreşîd dönemine ait bir dinar (*Treasures of Islam* [Ed. Toby Folk], Bingapore 1985, s. 363)

herhangi bir karışıklık görülmeyen Uman'da da Îsâ b. Ca'fer'in vali olarak tayininden sonra kendisiyle birlikte giden Basralılar'ın halkın malına ve ırzına sataşmaları ve eğlenceye dalmaları yerli halkı isyan ettirdi (Belâzürî, s. 111-112). 180 (796) yılında Hârûnürreşîd oğlu Emîn'i Bağdat'ta vekil bırakarak Rakka'ya gitti ve burada bir saray yaptırdı. Aynı yıl, kırmızı elbiseler giyen ve bunun için kendilerine Muhammere denilen bir grup zındık Cürcân'da isyan etti. Ayaklanma şehir nâibince bastırıldı ve elebaşıları öldürüldü; ancak bir yıl sonra tekrar ayaklandılar ve Cürcân'a hâkim oldular.

Hârûnürreşîd Bizans İmparatorluğu'na karşı daha önce başlatılmış olan seferleri devam ettirmiştir. 181'de (797) bizzat yönettiği orduyla Safsâf Kalesi'ni aldı; kumandanlarından Abdülmelik b. Sâlih Ankara'ya kadar ilerledi. İmparatoriçe İrene barış isteğinde bulundu ve Hârûnürreşîd, Hazarlar'ın İrmîniye-Azerbaycan sınırından saldırmalarını da göz önünde tutarak bu isteği kabul etti (798); ancak I. Nikephoros'un imparator olmasıyla antlaşma bozuldu (802). Hârûnürreşîd, 187 (803) ve 190 (806) yıllarında büyük bir orduyla Bizans topraklarına girdi. 190 yılındaki seferde Herakleia (Ereğli), Iconium (Konya), Tyana (Tuvâne, Niğde) ele geçirildi ve Nikephoros'un barış isteği, hem kendi hem de oğlu adına cizye vermesi şartıyla kabul edildi.

187 (803) yılında Hârûnürreşîd ile Bermekîler'in arası açıldı ve Ca'fer öldürülürken Yahyâ ile Fazl hapse atıldı (bk. BERMEKÎLER). Ancak Hârûnürreşîd, bu olayı takip eden halifeliğinin son altı yılında onların yokluğunu daima hissetmiş, hatta Yahyâ el-Bermekî'ye hapiste iken dahi akıl danıştığı olmuştur. Nitekim bu dönemde Horasan'da da birtakım karışıklıklar meydana geldi. Buraya vali olarak tayin edilen Ali b. Îsâ b. Mâhân müstebit bir idare kurdu ve halka zulüm yaptı. Şikâyetler üzerine Hârûnürreşîd onu te'dib için bizzat Rey'e kadar gitti (189/805). Ancak rivayete göre halifeye ve saray erkânına çok kıymetli hediyeler sunan vali yerinde kaldı ve bunlar Bağdat'a dönünce zulmünü sürdürdü. Ali b. Îsâ'nın valiliği sırasında bölgede meydana gelen önemli bir olay da Râfi' b. Leys'in isyanıdır. İsyanın son derece tehlikeli bir hal alması üzerine halife yanına iki oğlu Me'mûn ve Sâlih'i alarak sefere çıktı (192/808). Tûs şehrine varınca hastalandı; 3 Cemâziyelâhir 193'te (24 Mart 809) burada vefat etti ve aynı yerde toprağa verildi.

Hârûnürreşîd mûsikiyi severdi; sohbet meclislerini Enûşirvân ve Erdeşîr'i örnek alarak belli bir düzene koymuş, sâzende ve hânendeleri derecelerine göre sınıflandırmıştı (Câhiz, s. 37-38). Sohbet meclisleri sâhibü's-sitâre tarafından yönetilirdi. Şarkıları genellikle perde arkasından dinleyen Hârûnürreşîd mûsiki sanatına özel bir önem vermiştir. İbn Haldûn, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'ye ait *el-Eğānî* adlı eserin esasını, şarkıcılarının onun için seçmiş oldukları 100 melodinin oluşturduğundan söz eder (*Mukaddime*, II, 1333). Edebiyata ilgi duyan Hârûnürreşîd beğendiği şiirleri büyük bahşişlerle ödüllendirir, şair ve âlimleri himaye ederdi. Birçok şiir ve özdeyişi ezbere bilirdi; kendisinin de güzel şiirleri vardı (bk. Cebrâil Süleyman Cebbûr, s. 110-116). Hitabeti ve ses tonu düzgündü. Karakter olarak duygulu bir yapıya sahipti. Maskarası İbn Ebû Meryem'in şaka ve nükteleriyle güler, bazan bir şiirin veya yaptığı bir hatanın etkisiyle uzun zaman mahzun olur ve ağlardı. Câhiz onun karakterini anlatırken başkalarında görülmeyecek şekilde şaka ve ciddiyeti bir arada sergilediğini söyler.

Mühründe "el-azametü ve'l-kudretü lillâh" yazılıydı; bir rivayete göre de "kün maallāhi alâ hazer" ibaresi yer alıyordu (Kalkaşendî, *Me'âşirü'l-inâfe*, I, 193). Kaynaklar tarafından hakkında, "Çok hacca gider ve çok cihad ederdi" şeklinde bilgi verilen Hârûnürreşîd'in dindar bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dönemin Bizans İmparatoru VI. Konstantinos'a (780-797) İslâm'a davet mektubu göndermiştir (Ahmed Ferîd Rifâî, II, 188-236). İçki içtiği yolunda bazı rivayetler varsa da açıktan içtiği görülmemiştir. Hacca giderken 100 kadar fakihi aileleriyle birlikte götürür, haccedemediği seneler ise yerine 300 kişi gönderirdi. Cömert bir insandı; her gün kendi malından 1000 dirhem sadaka verirdi. Halkın durumunu araştırır, onlara yardım eder ve işlerini halletmek için gayret gösterirdi. Mütevazi bir insandı ve özellikle âlimlere büyük hürmeti vardı; derslerine katıldığı gözlerini kaybetmiş bir âlim olan Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim'in ellerine su dökmüştür. Eğitime büyük bir değer verirdi. Oğlu Muhammed el-Emîn'in hocası Halef b. Ahmer görevine başlayacağı zaman ondan oğluna hocaya itaati, Kur'an ve Sünnet'i, tarihi, şiiri, konuşma âdâbını, münasebetsiz gülmemeyi öğretmesini istemiş, öğretirken de orta bir yol izlemesini tavsiye etmiştir (İbn Haldûn, II, 1301-1302). Kur'an okumaya ve hadis dinlemeye büyük önem verir, "kāriü emîri'l-mü'minîn" olarak anılan (İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 533) Saîd el-Allâf'ın kıraatini severdi. Kendisinden hadis de rivayet edilmiştir.

Hârûnürreşîd devletin idarî yapısında bazı yenilikler yapmıştır. Dîvân-ı Harb'e bağlı olarak Dîvân-ı Arz'ı kurmuş, böylece askerî uzmanların orduyu her zaman teftiş ederek her an savaşa hazır tutmalarını sağlamıştır. Bu dönemde bölge valileri geniş yetkilere sahipti; ayrıca sorumlulukları daha sınırlı valiler de vardı. Halife bunların yanına, çeşitli malî ve idarî işleri yönetmekle yükümlü âmiller tayin ederdi. Vali, bizzat halifenin görevlendirdiği bu âmilleri azletme hakkına sahip değildi. Hârûnürreşîd dönemindeki vilâyetler şunlardı: Kûfe, Sevâd, Basra (Dicle, Bahreyn ve Uman dahil), Hicaz (Yemâme dahil), Yemen, Ahvaz (Hûzistan ve Sicistan dahil), Fars, Horasan, Musul, el-Cezîre, İrmîniye, Azerbaycan, Şam (Suriye), Filistin, Mısır (Afrika dahil) ve Sind. Cündikınnesrîn'i Avâsım adıyla müstakil bir bölge haline getirmiş, daha sonra Kuzey Afrika'yı Mısır'dan ayırmış ve Sıkılliye'yi (Sicilya) Afrika vilâyetine bağlamıştır. Akdeniz sahili boyunca çeşitli yerlerde kuvvetli haberleşme teşkilâtının kurulması onun dönemine rastlar. Yine Abbâsî-Türk ilişkilerinin de Hârûnürreşîd devrinde başladığı kabul edilebilir. İbn Abdürabbih'in naklettiği bir rivayete göre onun saray muhafızlarının en azından bir bölümü Türkler'den oluşuyordu (*el-ʿİkdü'l-ferîd*, II, 73). Bu dönemde idarî sistem iş bölümü bakımından mükemmel bir hale gelmişti. Dîvânü'z-zimâm, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-harâc, Dîvânü't-tırâz, Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'l-berîd, Dîvân-ı Mezâlim ve Dîvânü'ş-şurta devlet dairelerinin en önemlileriydi. Ayrıca gayri müslimlerin menfaatlerini korumakla görevli bir daire daha vardı ve başkanına "cehbez" deniliyordu. Hârûnürreşîd kādılkudâtlık müessesesini kuran kişidir. Hilâfetinin ilk günlerinde Ebû Yûsuf'u bu makama tayin etmişti; daha sonra Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî bu görevi yürütmüşlerdir.

Devlet gelirlerinin hakkaniyet ölçüleri içerisinde tahsil edilmesine önem veren

Hârûnürreşîd, Kādılkudât Ebû Yûsuf'tan bu hususta takip edilecek siyaseti ve buna ilişkin şer'î ahkâmı ortaya koyan bir kitap yazmasını istemiştir. Dîvânü'l-harâc'dan ayrı olarak iktâ ve tu'me arazilerinin vergilerini toplayan Dîvânü'd-dıyâ' ve ayrıca Dîvânü'l-harâc'da yenilik yapılarak Eskûdâr Meclisi ihdas edilmiştir. Bu meclisin görevi Dîvânü'l-harâc'a gelen her şeyi ilgili cetvellere kaydetmekti. Bu kayıtlar divan reisine arzedildikten sonra ilgili meclise gönderilirdi (Aykaç, s. 212). Hârûnürreşîd'in hilâfet yılları Abbâsîler'in en zengin dönemidir ve bu dönemde beytülmâle giren senelik gelirin 7.500 kıntâr (yaklaşık 268 ton altın) değerini bulduğu rivayet edilmektedir.

Hârûnürreşîd'in zamanında ilim ve kültür hayatında önemli gelişmeler olmuştur. Nitekim Bermekî saraylarında felsefî ve kelâmî tartışmalar yapılmaktaydı. Halife Beytülhikme'nin (Hizânetü'l-hikme) zenginleşmesi için büyük çaba harcamış ve bazan cizye olarak kitap almıştır (Hızır Ahmed Atâullah, s. 30). Bu dönemde Süryânîce, Grekçe ve Sanskritçe birçok eser Arapça'ya çevrildi. İbnü'n-Nedîm, Ebû Sehl Fazl b. Nevbaht'ın hayatını anlatırken onun Hârûnürreşîd devrinde Hizânetü'l-hikme'de görevli olduğunu ve Allân el-Verrâk eş-Şuûbî'nin de Beytülhikme'de Hârûnürreşîd, Me'mûn ve Bermekîler için kitap istinsah ettiğini, İbn Ebû Usaybia ise İbn Mâseveyh'in Hârûnürreşîd tarafından Ankara, Ammûriye ve Anadolu'nun diğer yerlerinde ele geçirilen kitapları tercüme etmekle görevlendirildiğini söyler. Tercüme yapanlardan biri de Hârûnürreşîd adına Öklid'in *Elementler*'ini *Uşûlü'l-hendese* adıyla Arapça'ya çeviren Haccâc b. Yûsuf b. Matar idi. Bu dönemde Bağdat'ta Cündişâpûr'daki gibi bir de hastahane kurulmuştur.

Hârûnürreşîd devrinde nüfusu 1 milyonu aşan Bağdat, Dicle nehrinin iki yakasına kurulmuş halifeye ve Bermekîler'e ait pek çok saray ve köşklerle dünyanın en güzel şehirlerinden biri haline gelmişti. Bahçeler içerisindeki bu saraylara genel olarak Kur'an'daki cennet tasvirlerinde geçen isimler veriliyordu. Bütün dünyada tanınan "binbir gece masalları"nın bir bölümü Bağdat'ta ve Hârûnürreşîd'in çevresinde yaşanan olayları konu edinmektedir. Ayrıca onun zamanında birçok kale ve şehir imar edildi, birçoğu da yeniden kuruldu. Hanımı Zübeyde'nin adıyla anılan Kûfe ile Mekke arasındaki kervan yolu ve konaklama tesisleri bu dönemdeki çeşitli imar faaliyetlerinden biridir (bk. DERBİZÜBEYDE).

Abbâsî hânedanının İslâm dünyası dışında en fazla tanınan siması Hârûnürreşîd'dir. Onun zamanında Çin'den ve Avrupa'dan Bağdat'a elçiler gelmiş ve rivayete göre halife, Kudüs'te hıristiyan hacılara iyi davranılması konusunda istekte bulunan Charlemagne'a (Büyük Karl) çeşitli hediyeler göndermiştir. Bunlar arasında bulunan bir saat o zamanın Avrupa'sında büyük ilgi uyandırmıştır. Bu konuda İslâm kaynaklarında bilgi bulunmamakla birlikte Batı kaynakları rivayeti doğrulamaktadır (Loban, s. 215; Sarton, I, 527). Bu iki hükümdarın kendilerine rakip olarak gördükleri Bizans ve Endülüs Emevîleri'ne karşı birbirlerini destekledikleri anlaşılmaktadır (*DİA*, I, 37).

Hârûnürreşîd'in eşlerinden ve câriyelerinden birçok evlâdı olmuştur. Bunlardan Zübeyde'nin oğlu Muhammed'i Emîn, Merâcil adlı câriyeden halife olduğu gece doğan Abdullah'ı Me'mûn, Kasr adlı câriyeden doğan Kāsım'ı da Müste'men lakaplarıyla sağlığında veliaht tayin etmiş ve bunu bildiren bir belgeyi 186 (802) yılında gittiği hac sırasında Kâbe'nin duvarına astırmıştı. Ancak bunlardan Kāsım halife olamadan ölmüş, onun yerine Mâride adlı câriyeden doğan Ebû İshak Muhammed Mu'tasım halife olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *el-Ḫarâc*, s. 3; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ* (Ömerî), bk. İndeks; Câhiz, *et-Tâc fî aḫlâḳi'l-mülûk* (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1332/1914, s. 37-38, 154; İbn Kuteybe, *ʿUyûnü'l-aḫbâr* (Tavîl), bk. İndeks; a.mlf., *el-Maʿârif* (Ukkâşe), s. 533; Belâzürî, *Fütûḥ* (Fayda), bk. İndeks; Dîneverî, *el-Aḫbârü'ṭ-ṭıvâl*, s. 387-392; Ya'kūbî, *Târîḫ*, II, 407-413; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), bk. İndeks; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûḥ*, Beyrut 1986, VIII, 402-431; İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-ferîd*, bk. İndeks; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, bk. İndeks; Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, *Târîḫu'l-Mevṣıl* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, bk. İndeks; Mes'ûdî, *Mürûcü'ẕ-ẕeheb* (Abdülhamîd), III, 347-395; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Meḳātilü'ṭ-Ṭâlibiyyîn* (nşr. Ahmed es-Sakr), Beyrut 1987, s. 388-418; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 154, 382; Hatîb, *Târîḫu Baġdâd*, V, 5-13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbnü't-Tıktakā, *el-Faḫrî*, Kahire 1962, s. 155-171; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâ'*, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, bk. İndeks; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XIV, 125-163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 146-222; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 220-227; II, 1301-1302, 1333, 1386; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ* (Şemseddin), XIV, 97-107; a.mlf., *Meʾâsirü'l-inâfe*, I, 192-202; Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, *Hârûn er-Reşîd*, İstanbul 1300; Hudarî, *Muḥâḍarât: ʿAbbâsiyye*, s. 102-157; Ahmed Ferîd Rifâî, *ʿAṣrü'l-Meʾmûn*, Kahire 1346/1928, I, 114-159; II, 188-236; F. W. Buckler, *Harunu'l-Rashid and Charles the Great*, Cambridge 1931, s. 3-42; Barthold, *İslâm Medeniyeti*, bk. İndeks; N. Abbott, *Two Queens of Baghdad*, New York 1946; G. Loban, *Ḥaḍâretü'l-ʿArab* (trc. Âdil Zuaytır), Kahire 1367/1948, s. 215; De Lacy O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London 1951, s. 156-161; Ahmed Emîn, *Hârûn er-Reşîd*, Kahire 1951; Âtıf Şükrî Ebû Avz, *ez-Zendeḳa ve'z-zenâdıḳa*, Amman, ts. (Dârü'l-Fikr), s. 164, 165; D. Sourdel, *Le vizirat abbāside*, Damas 1959-60, bk. İndeks; A. G. Chejne, *Succession to the Rule in Islam*, Lahore 1960, s. 89-108; R. D. Osborn, *Islam Under the Khalifs of Baghdad*, London, ts., s. 187-216; Sarton, *Introduction*, I, 527; Hızır Ahmed Atâullah, *Beytü'l-ḥikme fî ʿaṣri'l-ʿAbbâsiyyîn*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 30; T. W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford 1967, bk. İndeks; Tevfîk Sultân el-Yûzbekî, *el-Vezâre: neşʾetühâ ve teṭavvürühâ fi'd-devleti'l-ʿAbbâsiyye*, Bağdad 1390/1970, s. 95-110; Semîre Muhtâr el-Leysî, *Cihâdü'ş-Şîʿa fi'l-ʿaṣri'l-ʿAbbâsiyyi'l-evvel*, Beyrut 1978, s. 279-311; Abdülcebbâr el-Cûmerd, *Hârûn er-Reşîd*, I-II, Beyrut, ts.; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 458-476; W. M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 199, 220, 233; Cebrâil Süleyman Cebbûr, *el-Mülûkü'ş-şuʿarâ'*, Beyrut 1401/1981, s. 110-116; H. Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate*, London 1981, s. 115-134; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, II, 344-358; Şevkī Ebû Halîl, *Hârûn er-Reşîd: emîrü'l-ḫulefâ' ve ecellü mülûki'd-dünyâ*, Dımaşk 1408/1988, s. 99-103; Ömer Ferruh, *Ebû Nüvâs: şâʿiru Hârûn er-Reşîd ve Muḥammed el-Emîn*, Beyrut 1408/1988, s. 99-103; İbrâhim Selmân el-Kervî, *Niẓâmü'l-vizâre fi'l-ʿaṣri'l-ʿAbbâsiyyi'l-evvel*, İskenderiye 1989, s. 127-136; Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü resâʾili'l-ʿArab*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), IV, 374-377; Yûsuf el-Uş, *Târîḫu ʿaṣri'l-ḫilâfeti'l-ʿAbbâsiyye*, Beyrut 1990, s. 57-84; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar* (doktora tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 217-219; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri : m. 610-847: Din, Bilim ve Sanat Alanında* (doktora tezi, 1997), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 90-95, 144-149, 217-219; M. Bonner, "Al Khalifa al-Mardi: The Accession of Hārūn al-Rashid", *JAOS*, CVIII/1 (1988), s. 79-91; K. V. Zetterstéen, "Hârûnürreşid", *İA*, V/1, s. 304-305; F. Omar, "Hārūn al-Rashid", *EI²* (İng.), III, 232-234; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 37.

NAHİDE BOZKURT

HARÛRÂ
(حروراء)

Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin saflarından ayrılan Hâricîler'in toplandığı yer (bk. HÂRİCÎLER).